

تحلیل جایگاه و مختصات حدیث‌نگاری ابن عقده با تکیه بر روایات تاریخی او

علی احمدی (دانش‌آموخته سطح سه تاریخ اهل بیت [حوزه علمیه قم])

aliahmady1355@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۶/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۱/۲۶

چکیده

ابوالعباس، احمد بن محمد بن سعید بن عقده، یکی از محدثان زیدی قرن سوم و چهارم هجری است که بیش از سی عنوان کتاب، در حوزه‌های گوناگون علوم اسلامی نگاشته است. البته اکثر قریب به اتفاق آنان از بین رفته‌اند. هر چند محتوای بخشی از آثار وی، در آثار بعدی او آمده است. در این مقاله تلاش شده است با توجه به احادیث بازمانده از ابن عقده در کتاب‌های گوناگون، موقعیت حدیثی و علمی وی بررسی شود تا مشخص شود وی، چه سهمی در گسترش و انتقال علوم اسلامی داشته است. در نهایت در این پژوهش، اثبات می‌شود که ابن عقده در مهم‌ترین حوزه‌های اسلامی، یعنی: «اخلاق»، «تاریخ»، «تفسیر» و «فقه» کتاب نگاشته که سهم تاریخ، از همه آنها بیشتر است. گفتنی است وی در سه گرایش حوزه تاریخ، یعنی: «تاریخ اسلام»، «رجال» و «مناقب‌نگاری» تألیفاتی داشته که سهم «مناقب‌نگاری» از دو گرایش دیگر، بیشتر بوده است.

کلیدواژه‌ها: ابن عقده، تاریخ و مناقب‌نگاری، آثار علوم اسلامی.

۱- مقدمه

ابن عقده در حدیث، با گرایش‌های مختلفی همچون «فقه»، «رجال»، «تاریخ» و ... کتاب‌هایی تألیف نموده است که برخی از آنها، مانند «السنن» دارای چندین مجلد بوده است. زیادی آثار و عناوین و مضامین آنها و نیز بازتاب آثار او توسط عالمان و اندیشمندان مسلمان، اعم از شیعی، زیدی و سنی در قرن‌های بعدی، نشانگر اهمیت آثار اوست. متأسفانه از هیچ‌کدام از آثارش، جز چندین برگ حدیثی در دست نیست و تاکنون، تنها دو اثر از آثار وی، بازسازی شده است. اکنون

بایسته است به دو سؤال پاسخ داده شود: اول آن که موقعیت حدیثی و علمی ابن عقده، با توجه به آثار او، به چه میزان بوده است؟ دوم آن که نقش ابن عقده، در تدوین و گسترش علوم اسلامی با رویکرد حدیثی، چه قدر است؟ در ضمن این دو سؤال، به این پرسش هم پاسخ داده خواهد شد که گرایش ابن عقده در علوم و رشته‌های مختلف علوم اسلامی چیست؟ با توجه به این پرسش‌ها، در این پژوهش، به تحلیل جایگاه و مختصات حدیث‌نگاری ابن عقده می‌پردازیم.

از آنجا که تاکنون در این موضوع خاص، اثری نگاشته نشده است؛ هر چند آقای جعفر فیروزمندی و زهره نریمانی در مقاله‌ای با نام «بررسی شخصیت رجالی ابن عقده و واکاوی مذهب او در کتب تاریخی» و آقای عبدالمهدی جلالی در مقاله‌ای با نام «ابن عقده و مقام او در حدیث»، به شخصیت رجالی، حدیثی و مذهب او پرداخته‌اند. اما بایسته است حدیث‌نگاری ابن عقده، با توجه به آثار و تألیفات او بررسی شود تا کمکی باشد به شناخت هر چه بیشتر محدثان شیعه و فضای فکری و علمی شیعه در قرن‌های سوم و چهارم. روش ما در این نگارش، گردآوری، با رویکرد تحلیل محتوای کمی و کیفی است.

این پژوهش، در دو بخش کلی سامان یافته است: بخش اول به زندگینامه علمی و گزارش آثار ابن عقده می‌پردازد و بخش دوم، به موقعیت و مرجعیت حدیثی و علمی ابن عقده با تکیه بر آثار و تألیفات وی در چهار رشته؛ اخلاق، تاریخ، تفسیر و فقه اشاره دارد. به جهت تدوین آثار بیشتری در حوزه تاریخ و مشتقات آن از سوی ابن عقده، به بخش دوم با تفصیل بیشتری پرداخته خواهد شد و آثار او در هفت گرایش تاریخی؛ «سیره نبوی»، «تاریخ خلفای سه‌گانه»، «تاریخ اهل بیت»، «صحابه‌نگاری»، «مقاتل‌نگاری»، «تراجم و طبقات‌نگاری» و «فضائل‌نگاری» بررسی خواهد شد.

۲- گزارش آثار ابن عقده

ابن عقده در سال ۲۴۹ هجری، در کوفه متولد شد. (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۵/۲۳) عقده، لقب پدر وی بود. زیرا از وژاقان و معلمان کوفه و عالم به علم صرف و نحو بود. بغدادی، وفات او را در ۳۳۳ هـ دانسته است. (همان)؛ هر چند برخی دیگر، مرگ او را در سال ۳۳۲ هـ دانسته‌اند. (طوسی، ۱۳۸۱: ۴۰۹)

ابن عقدة، بیش از سی اثر نگاشت. طوسی (۱۳۸۱)، آثار وی را از احمد بن محمد بن موسی هوازی، به خط ابن عقدة، نقل می‌کند (۴۴۲) که عبارت‌اند از: «صلح الحسن و معاوية»، «الشوري»، «یحیی بن زید بن علی و أخباره»، «تسمیة من شهد مع أميرالمومنین ۱۱ حروبه من الصحابة و التابعین»، «أخبار ابي حنيفة و مسنده»، «السَّنن»، «الولاية (من روی خبر غدیر خم)»، «فضل الكوفة»، «الآداب»، «الرجال (من روی عن جعفر بن محمد ۱۱)»، «التاريخ»، «من روی عن زید بن علی و مسنده»، «تفسیر القرآن»، «من روی عن أميرالمومنین ۱۱ و مسنده»، «الجهر بيسم الله الرحمن الرحيم»، «من روی عن فاطمة من أولادها»، «من روی عن الحسن و الحسين ۱۱»، «من روی عن علي بن الحسين ۱۱ و أخباره»، «من روی عن ابي جعفر محمد بن علي ۱۱ و أخباره»، «من روی عن علي ۱۱ أنه قسيم الجنة و النار»، «الطائر»، «مسند عبد الله بن بكير بن أعين»، «ذكر النبي ۱۱ و الصخرة و الراهب و طرق ذلك»، «طرق حديث النبي ۱۱: أنت مني بمنزلة هارون من موسي عن سعد بن ابي وقاص»، «الشيعة من اصحاب الحديث»، «طرق حديث الزيادة»، «طرق تفسير قوله تعالى: ﴿إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ وَ لِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ﴾ ۱۱. ابن شهر آشوب (بی‌تا) نیز، کتاب «التسمیة فی فقه اهل البيت ۱۱ بالأخبار و الدلائل» (۱۳۵) را از ابن عقدة می‌داند. همچنین ابن ماکولا (بی‌تا)، به وجود کتابی با نام «الأصل» از ابن عقدة اشاره می‌کند. (۳۹۶ و ۴/۱۲۳) شاید اصلي حديثي، شبیه اصول أربعة مائة بوده است. نیز از اثری با نام «تاريخ وفيات الشيوخ» نام برده است. (همان: ۳/۳۹۹؛ ۱/۵۶۳؛ ابوغالب رازی (۱۳۹۹)، کتاب «وصیة النبي ۱۱ لأمیرالمومنین ۱۱» (۸۴) و بغدادی (۱۴۱۷) «جزء في صلة الرحم» را به لیست طوسی اضافه می‌کنند. (۵/۱۶) همچنین ابن طاووس (۱۴۰۹)، از «تسمیة المشايخ» نام می‌برد. (۶۸) که گویا کتاب مفصلي بوده که ابن عقدة در آن، به معرفی مشایخ و روایت شیعه پرداخته و آن را به ترتیب حروف الفبا تنظیم کرده است. آقا بزرگ (بی‌تا) نیز کتاب «الغیبة» را به ابن عقدة نسبت می‌دهد. (۵/۹۳) از اجازة‌های ابن عقدة نیز می‌توان به اجازة او برای ابن سقاء (خطیب بغدادی، ۱۴۳۰: ۳۴۹)، ابوالحسن محمد بن احمد بن سفیان (همان، ۱۴۱۷: ۵/۲۲) و ابوغالب رازی (زراری، ۱۳۹۹: ۸۴) نام برد.

تمام آثار یاد شده، از بین رفته و تنها جزئی از احادیث وی با نام «جُزءٌ فيه من حديث أبي العباس أحمد بن محمد بن سعيد بن عقدة الحافظ رحمه الله تعالى» برای ما به یادگار مانده است که گویا اثری مستقل نیست؛ بلکه جزئی از یکی از کتابهای حدیثی او بوده است. این اثر در ۸

برگ، ضمن یک مجموعه، در کتابخانه «ظاهریه» (مخطوطات: شماره ۸۷) و نیز کتابخانه «الجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة» موجود است. این جزوه با نام «جزء من حدیث ابي العباس بن عقدة»، در مصر در ۲۰ صفحه توسط شركة أفق للبرمجيات، در ۲۰۰۴ق به چاپ رسید که در بردارنده ۶۷ روایت از پیامبر ﷺ است.

۳- موقعیت حدیثی ابن عقدة با تکیه بر تألیفات او

۳-۱- اخلاق

ابن عقدة تألیفی اخلاقی، با نام کتاب «الآداب» (طوسی، بی تا: ۴۳؛ نجاشی، ۱۴۱۳: ۹۳) داشته است. همچنین، بنابر گزارش ابوالحسن علوی، ابن عقدة کتابی با نام «جزء في الصلة الرحم» نگاشته است. وی این کتاب را در ۳۶ برگه نوشت و در آن، احادیثی درباره اهمیت و آثار صله رحم، جمع آوری و عرضه کرد. (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۵/۱۶) علوی، درباره انگیزه تألیف این کتاب از سوی ابن عقدة که نقش تاثیرگذار وی در کوفه را نیز بیان می کند، می نویسد: در دوران قبل از ما، ریاست کوفه در دست بنی فدان بود. پس از مدتی ریاست بنی عبیدالله بر کوفه سست شد، پدرم تصمیم گرفت با آنان بجنگد، برای این منظور جنگجویانی را آماده کرد. اما ابوالعباس وارد شد و جزوه‌ای در ۳۶ ورق تنظیم کرد که در آن، احادیث زیادی درباره صله رحم از پیامبر ﷺ و اهل بیت آن حضرت ﷺ روایت شده بود. پدرم آن را عظیم شمرد و آن را تکثیر کرد. (همان: ۵/۱۸) در مجموع، ۱۰۴ روایت اخلاقی از ابن عقدة، در کتابهای حدیثی و اخلاقی، شناسایی شد که منبع آن احتمالاً کتاب «الآداب» و «جزء في الصلة الرحم» وی است. طوسی در امالی، دهها روایت از وی در باب آداب معاشرت، عمل صالح، استحباب ادای قرض، انفاق به نیازمندان، رعایت تقوای الهی و ... نقل کرده است.

۳-۲- تاریخ

ابن عقدة، نقش مهمی در روایت‌گری تاریخ داشته است. او به سیره نبوی، تاریخ خلفا و اهل بیت ﷺ و با توجه به مذهبش، به قیام‌های علویان اهتمام داشته است. ۱۹ کتاب در زمینه تاریخ، اعم از: «تاریخ اسلام»، «سرگذشتنامه‌ها و رجال» و «فضائل و مناقب‌نگاری» نوشته است که آثار او در گرایش‌های مختلف تاریخی، بررسی خواهد شد.

همان‌گونه که گذشت، ابن عقده کتابی نگاشته با نام «ذکر النبی ﷺ و الصخرة و الراهب و طرق ذلك» که احتمال دارد، در بردارنده بخشی از سیره وی بوده است. نبیه عبود در یادداشتی با همین عنوان، در مجموعه «پاپیروس‌های ادبیات عرب» که در سال ۱۹۵۷م در شیکاگو به چاپ رسیده، تنها ۲ صفحه از این کتاب را نقل می‌کند. با تحقیقات انجام شده معلوم شد این نوشته، قطعه‌ای از رساله جاحظ (۲۵۵ق) است. بنابراین یا نبیه عبود به اشتباه این دو برگ را جزئی از کتاب «ذکر النبی ﷺ» دانسته؛ یا ابن عقده از جاحظ نقل کرده است.

علاوه بر این، اثری با عنوان «الدلائل» (ابن شهر آشوب، بی‌تا: ۲/۱۳۵) از ابن عقده، درباره کرامات و معجزات پیامبر و اهل بیت ﷺ بوده است؛ هر چند روایت‌هایی از او برجای مانده که می‌تواند منقول از «الدلائل» باشد. همچون: «اضافه شدن عبارت علی ولی الله بر نقش انگشتری پیامبر ﷺ از سوی جبرئیل» (طوسی، ۱۴۱۴: ۷۰۵)، «انشقاق قمر» (همان: ۳۶۱)، «سخن گفتن سنگ با پیامبر ﷺ» (همان) و «زیاد شدن ناگهانی و غیبی غذا، هنگام جنگ مسلمانان با رومیان» (همان: ۲۶۰). نیز احتمالاً «کتاب السنن»، درباره سیره نبوی و احادیث مربوط به ایشان بوده است. طوسی، از این کتاب یاد کرده که: به قدری بزرگ و حجیم بوده است که گفته شده، بار یک حیوان بوده است. هیچ کس نمی‌توانسته آن را جمع کند، اما ابن عقده این کار را کرده است (طوسی، بی‌تا: ۷۵). نجاشی (۱۴۱۳) نیز این کتاب را به ابن عقده، نسبت داده است (۹۴). کسی به موضوع کتاب اشاره‌ای نکرده، اما شاید از عنوان این کتاب برآید که درباره سنت نبوی بوده است. با تتبع در منابع حدیثی، روایاتی از وی با این موضوع به دست آمد که محتوای آنها به اختصار عبارت است از:

«نذر عبدالمطلب که اگر خداوند ده فرزند به او دهد، یکی از آنان را قربانی کند»، «اقدام عبدالمطلب برای ادای نذر و قربانی کردن صد شتر به جای عبدالله» (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۱/۵۵)، «ولادت پیامبر ﷺ و کنجاوی اهل کتاب درباره مولود مدینه» (طوسی، ۱۴۱۴: ۱۴۶)، «بیان شمایل پیامبر ﷺ» (همان: ۳۴۱)، «تأکید بر ایمان و اسلام ابوطالب ﷺ» (ابن بابویه، ۱۴۱۷: ۶۱۵)، «تأکید بر این که امام علی ﷺ اولین ایمان و اسلام آورنده به پیامبر ﷺ بود» (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۸۶، ۶۳/۹۱)، «اعلان جانشینی امام علی ﷺ در اوایل بعثت» (آیه انذار) (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۴۲/۴۹)، «خوابیدن امیرالمؤمنین ﷺ به جای پیامبر ﷺ در لیلۃ‌المبیت و بیان نقش پررنگ

ایشان در هجرت پیامبر ﷺ از مکه به مدینه» (همان: ۴۲/۶۷)، «پیمان برادری رسول خدا ﷺ با امیرالمؤمنین ﷺ» (طوسی، ۱۴۱۴: ۲۷۱)، «جنگ بدر و بیان رشادت‌های امیرالمؤمنین ﷺ در کشتن بزرگان بنی‌امیه» (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۳۸/۲۶۰)، «توصیه پیامبر ﷺ به اسیر نگرستن بنی‌عبدالمطلب در جنگ بدر، زیرا به اجبار مشرکان شرکت کرده‌اند» (طوسی، ۱۴۱۴: ۳۴۲) و «توصیه به مدارای با اسیران و نکشتن آنان» (همان: ۲۶۱)، «جنگ خندق و قتل جاسوس یهودی توسط صفیه عمه پیامبر ﷺ» (همان)، «دعای پیامبر ﷺ در حق امام علی ﷺ، هنگام مبارزه با عمرو» (ابن عقده، ۱۴۲۱: ۷۹)، «جنگ بنی‌قریظه و اجازه دادن پیامبر ﷺ مبنی بر به کار بردن حیله در جنگ و حیله ایشان برای شکست بنی‌قریظه پس از خیانت آنان» (طوسی، ۱۴۱۴: ۲۶۱)، «تقابل امام علی ﷺ و عایشه در حادثه افک» (مفید، ۱۴۱۳: ۴۲۶)، «بیان فضیلت امیرالمؤمنین ﷺ در حدیث خاصف النعل» (مجلسی، بی‌تا: ۳۲/۳۱۳)، «جنگ خیبر و فرماندهی و پرچم‌داری امام علی ﷺ» (ابن عقده، ۱۴۲۱: ۸۱)، «چگونگی تقسیم غنایم خیبر» (طوسی، ۱۴۱۴: ۲۶۲)، «بازگرداندن نیمی از زمین‌های خیبر به صاحبان آنان» (همان: ۳۴۲)، «فتح مکه و شکسته شدن ۳۶۰ بت اطراف مکه توسط پیامبر ﷺ» (همان: ۳۳۶)؛ «غزوه طائف و نجوای پیامبر ﷺ با امام علی ﷺ و اعتراض برخی صحابه و بیان فضیلت ایشان توسط پیامبر ﷺ» (طوسی، ۱۴۱۴: ۲۶۶/۱)؛ «امام علی ﷺ جانشین پیامبر ﷺ در مدینه در جریان جنگ تبوک» (حدیث منزلت) (طوسی، ۱۴۱۴: ۳۴۲ و ۲۶۱)، «جریان مباحله» (همان: ۲۵۹)، «گرفتن زکات از عباس عموی پیامبر ﷺ توسط خلیفه اول و اعتراض پیامبر ﷺ به او» (طوسی: ۲۴۹)، «فرستادن امام علی ﷺ و خالد به یمن» و «اعتراض برخی به علمکرد امام ﷺ در یمن و دفاع پیامبر ﷺ از ایشان» (ابن عقده، ۱۴۲۱: ۵۵)؛ «تأکید بر جانشینی امام علی ﷺ پس از پیامبر ﷺ و نگارش کتاب الولاية در این باره» و «وفات پیامبر ﷺ که در روز دوشنبه، ۱۲ ربیع‌الأول، از دنیا رفت و شب چهارشنبه، به خاک سپرده شد» (همان: ۲۶۶)، و «حضور امام علی ﷺ در لحظات آخر عمر پیامبر ﷺ در کنار بستر ایشان و جان دادن پیامبر ﷺ در آغوش ایشان» (همان: ۳۳۲).

۳-۲-۲- تاریخ خلفای سه‌گانه

از ابن عقده کتابی درباره خلیفه اول، ثبت نشده است؛ اما ۶ روایت با محوریت وی، درباره غصب فدک به ما رسیده است. وی، ضمن بیان خطبه حضرت زهرا برای زنان مدینه، زمینه آن را غصب فدک توسط خلیفه می‌داند (ابن عقده، ۱۴۲۱: ۶۴). نیز با سه سند متفاوت، از ابن عباس،

به غضب فدک توسط خلیفه اول تصریح می‌کند. وی در روایت دیگری، از تقسیم درآمد فدک بین سادات بنی‌هاشم توسط عمر بن عبدالعزیز خبر می‌دهد (طوسی، ۱۴۱۴: ۲۲۶). انعکاس چنین روایاتی از وی، در راستای غیر مشروع بودن اقدام خلیفه اول است.

چند روایت درباره زندگانی خلیفه دوم به دست آمد که عبارت است از: ۱- ناتوانی از جوابگویی به سؤالات دینی و درخواست از امام علی [برای پاسخگویی (نعمانی، بی‌تا: ۲۹). ۲- اعتراض امام حسین [به خلیفه، در حالی که برای مردم سخنرانی می‌کرد، به این که: «از منبر پدرم، پایین بیا». عمر هم ضمن تأیید، از منبر پایین آمد (وژام بن ابی فراس، بی‌تا: ۲/۹۴). ۳- گزارش مبسوط تشکیل شورای تعیین خلیفه (طوسی، ۱۴۱۴: ۵۵۴؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۴۲/۴۳۱). ابن عقده در چندین روایت، جریان شورای شش نفره را آورده است؛ با توجه به این که وی کتابی با نام «الشوری» داشته، به احتمال قوی در این کتاب بوده است. بیان این نکته بایسته است که ابونصر منصور بن محمد حربی، یکی از شاگردان ابن عقده در کوفه، کتابی نگاشته با نام «التحقیق لما احتج به أمير المؤمنين [يوم الشوری]» (ابن طاووس، ۱۴۰۰: ۱/۵۴) که به احتمال قوی، از ابن عقده گرفته است و اگر این کتاب هم یافت شود، می‌توان از آن به اصل کتاب ابن عقده رسید.

درباره عثمان نیز هر چند ابن عقده در این مورد کتابی ندارد، اما ۷ روایت درباره زندگانی وی بر جای مانده است که عبارت است از: ۱- بخشش‌های بی‌اندازه عثمان از بیت المال و بخشش ششصد هزار درهم به خالد بن اسید (طوسی، ۱۴۱۴: ۷۱۱). ۲- تبرئه عبیدالله بن عمر، قاتل هرمان توسط عثمان که با واکنش منفی امام علی [روبه رو شد (همان: ۷۰۹). ۳- اختلاف ابوذر با خلیفه و تبعید وی به ریزه توسط خلیفه (همان: ۷۱۰). ۴- فتنه قتل عثمان که در حدیثی مفصل ذکر شده (همان: ۷۱۲) و تأکید بر نقش نداشتن امام علی [در قتل عثمان (همان: ۲۶۹). ابن عقده در حدیثی، سیمای کلی آن دوران را این گونه ترسیم می‌کند: «در زمان عثمان، دنیا به تمام قریش و یاران پیامبر [روی آورده بود. وی خاندان اموی را برگزید و شهرها را به آنان واگذار کرد و آنان در آنجا فساد کردند. وی، به سخن مخالفان توجهی نکرد و گروهی از آنان را تبعید و گروهی دیگر را بی‌بهره گذاشت» (همان: ۷۲۷).

اثر مستقلي درباره تاريخ امام علي از ابن عقده به چشم نمي خورد؛ جز کتاب «فضائل أميرالمؤمنين» که جزو کتابهای فضائل نگاری و کتاب «الولاية» که درباره راویان واقعه غدیر است. موضوعاتی که ابن عقده درباره تاريخ زندگاني ایشان در زمان نبوی و خلفا گزارش کرده بود، گذشت.

در این قسمت، تاريخ زندگاني ایشان در زمان خلافت تا شهادت، از دیدگاه ابن عقده مرور مي شود: ۱- جریان بيعت با امام علي و حوادث پيرامون آن، اولین خطبه امام علي پس از خلافت، ارسال عمار ياسر برای صحبت با مخالفان حکومت و اعتراض خواص از جمله؛ طلحه، زبیر و فرزندش، مروان و .... به نحوه حکومت امام علي (همان: ۷۲۷). ۲- خطبه امام علي پس از حرکت کردن طلحه و زبیر و نکوهش از آنان، ناراحتی مدنیان از ترک مدینه توسط امام علي، فرستادن امام حسن و عده ای برای کمک گرفتن از کوفیان و مخالفت ابوموسی اشعری با رفتن مردم به جنگ (همان: ۷۱۶). ۳- جنگ جمل: و حضور ۸۰ بدری و ۱۵۰۰ صحابی در لشکر امام علي در آن (همان: ۷۲۷)، انتقاد امام علي از اتمام جنگ و فرمان عمومی حضرت مبني بر رها کردن زخمیان و نکشتن آنان، تعقیب نکردن فراریان و در امان بودن هر که به خانه خود پناه ببرد (مفید: ۱۴۰۳: ۲۴). ۴- جنگ صفین و یادآوری حدیث غدیر توسط امام علي در جواب نامه معاویه (مجلسی، بی تا: ۳۳/۱۵۹)، لعن معاویه، عمرو و عاص، ابوموسی و ابوعور و پیروانشان توسط امام علي (طوسی: ۱۴۱۴: ۷۲۵)، نامیدن لشکر معاویه به «باقي مانده احزاب» توسط امام علي (ابن عدی، ۱۴۰۹: ۵/۱۳۳)، کتابی از این که لشکریان معاویه، باقي مانده همان احزابی هستند که به جنگ پیامبر رفتند. البته درج این حدیث در «ضعفاء الرجال»، به این معنی است که از دیدگاه اهل سنت، حدیثی ضعیف است. هر چند برخی دیگر با سلسله سندی دیگر، این حدیث را ذکر کرده اند (ثقفی، ۱۳۵۵: ۱/۱۵۶)، حدیث معروف پیامبر درباره عمار: «تقتلك الفئة الباغية» (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۴۳/۳۴۴)، که در صفین محقق شد. از دیگر موضوعاتی که ابن عقده به آن پرداخته می توان به ملاقات عقیل با امام علي و سپس معاویه (طوسی، ۱۴۱۴: ۷۲۳)، جریان ضربت خوردن و ملاقات اصیغ بن نباته با ایشان (همان: ۱۲۲) و محل دفن حضرت (ابن طاووس، ۱۳۷۹: ۳۹) و فضیلت زیارت ایشان (مفید، ۱۴۰۳: ۱۴۹) اشاره کرد.

۳-۲-۲-۳-۲- امام حسن

تدوین اثری در موضوع زندگانی آن حضرت با عنوان «صلح الحسن»، گویای توجه ابن عقده، به تاریخ زندگانی ایشان بوده است که دردمندانه، مثل دیگر آثار وی از بین رفته است. تنها چند روایت با محوریت امام حسن در منابع پس از وی به ما رسیده است که محتوای آن عبارت است از: ۱- شباهت امام حسن به پیامبر (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۱۴/۱۲۵). ۲- هنگام محاصره عثمان، به پدرش امام علی توصیه کرد از مدینه خارج شود تا مورد اتهام قرار نگیرد (طوسی، ۱۴۱۴: ۷۱۲). ۳- نقش ایشان در جنگ جمل و یاری خواستن از مردم کوفه برای پیوستن به سپاه امام علی (همان: ۷۱۵). ۴- بیعت مردم کوفه با ایشان پس از شهادت امام علی (همان: ۲۶۹). ۵- صلح امام حسن با معاویه و سخنرانی معاویه و امام حسن درباره صلح. در این گزارش، ابتدا معاویه بر واگذاری خلافت توسط امام حسن به دلیل شایستگی خودش برای خلافت، تأکید می‌کند؛ اما پس از او امام حسن، سخنان او را رد و تأکید می‌کند که تنها به خاطر کمی یار، صلح کرده است (همان: ۵۶۱). ۶. قبل از شهادتش، از عایشه خواست در کنار پیامبر دفن شود که عایشه هم قبول کرد (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۰۸: ۸۱)، اما پس از شهادتش، بنی مروان، عایشه و مروان، نگذاشتند در کنار پیامبر دفن شود. بنابراین در بقیع، کنار قبر فاطمه بنت اسد دفن شد (همان).

۳-۲-۳-۳- امام حسین

هر چند اثر مستقلی از ابن عقده، درباره امام حسین نگاشته نشده است؛ جز کتاب «من روی عن الحسن و الحسين» که آن هم به احتمال قوی، به رجال و سلسله سند احادیث منتهی به آن دو بزرگوار مربوط است؛ اما حدود ده روایت، درباره امام حسین به ما رسیده است که موضوع آنها عبارت است از: «پیشگویی پیامبر از شهادت امام حسین به ام سلمه» (طوسی، ۱۴۱۴: ۳۱۶)، «ورود اسیران اهل بیت به مجلس عبیدالله بن زیاد»، «جسارت وی به سر امام و اعتراض زید بن ابی ارقم» (همان: ۲۵۲)، «ثواب زیارت امام حسین و فضیلت خوردن تربت ایشان» (راوندی، ۱۴۰۹: ۲/۸۷۲)، دو حکایت درباره «عوقبت بد کسانی که از کربلا برای خانواده خود، غنیمت آورده بودند» (طوسی، ۱۴۱۴: ۷۲۷)، «ازدواج رباب با امام حسین و محبت حضرت نسبت به او» (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۵: ۱۶/۳۶۰)، «ذکر مقتل علی اکبر» (همان، ۱۴۰۸: ۱۱۵)، «مناظره سکینه دختر امام حسین و دختر عثمان که ابتدا دختر عثمان،

ضمن تعریف از پدرش بر او فخر می‌فروشد؛ اما با شنیدن صدای اذان، سکینه از او می‌پرسد که محمد پدر من است یا تو؟ و پس از این سؤال، دختر عثمان سکوت می‌کند (همان، ۱۴۱۵: ۱۶/۳۶۲)، «مقابله سکینه با بدعت لعن و شتم امیرمؤمنان علی» (همان: ۱۶/۳۶۳).

۳-۳-۴- امام سجاد

هر چند فهرست‌نگاران از تدوین کتابی با عنوان «من روی عن علی بن الحسین» و «أخباره» از سوی ابن عقده خبر داده‌اند، اما این اثر هم به دست ما نرسیده و تنها سه روایت درباره امام سجاد بر جای مانده است: ۱- سیره ایشان در عبادت و نگرانی از قیامت، هنگام مرگ (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۴۱/۳۷۹). ۲- پیشگویی امام درباره به قدرت رسیدن عمر بن عبدالعزیز و نکوهش وی و تأیید فسق او (صفار، ۱۴۰۴: ۱/۱۷۰). ۳- کرامتی از امام که در مسیر مکه با جنیان سخن گفتند و جنیان از حضرت و یارانشان پذیرایی کردند.

۳-۳-۵- امام باقر

تنها یک روایت از ابن عقده، درباره امام باقر بر جای مانده که بنا بر آن، ایشان با عبدالله بن حسن مثنی دیدار کردند؛ پس از آن که خبر به ایشان رسید که وی، امام باقر و جابر بن یزید جعفی را سب کرده است. در این دیدار، امام باقر درباره امامت، با عبدالله احتجاج کرد؛ ولی او قانع نشد و کار به مباحله کشیده شد. ابتدا امام وارد آتش شدند و بدون هیچ مشکلی از آتش خارج شدند. سپس از عبدالله خواست وارد آتش شود که او قبول نکرد. در این هنگام، حضرت به شدت از عبدالله بن حسن انتقاد کردند. (همان: ۲۴۲)

۳-۳-۶- امام صادق

از ابن عقده، کتاب مستقلی درباره امام صادق گزارش نشده است، جز همان کتاب «الرجال» که آن هم درباره یاران و اصحاب و کسانی است که از امام صادق روایت نقل کرده‌اند. با این حال، سه روایت درباره زندگی امام صادق از ابن عقده به ما رسیده است: ۱- دیدار کمیت اسدی با امام صادق و مرثیه سرایی او و سوگواری حضرت همراه با خانواده و دعای ایشان در حق کمیت (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۵، ۱۷/۱۹). ۲- وصیت امام صادق به فرزندش موسی و نه به اسماعیل که مخالف تعالیم اسماعیلیه است (همان، ۱۴۰۹: ۱۸۵). ۳- ملاقات ابوحنیفه با امام صادق که امام، روایتی را بدون واسطه از پیامبر نقل می‌کنند ولی ابوحنیفه، هیچ اعتراضی نمی‌کند؛ در حالی که نقل قول مرسل است. پس از آن، یکی از یاران ابوحنیفه به او اعتراض

می‌کند که چرا به امام، یادآوری نکرده؛ او در جواب می‌گوید: «ما أقولُ لرجلٍ يقولُ قال رسول الله» (مفید، ۱۴۱۳: ۲۲).

۳-۲-۳-۷- امام کاظم

از ابن عقده درباره امام کاظم، کتاب مستقلی گزارش نشده است؛ با این حال، سه گزارش درباره ایشان، از ابن عقده به یادگار مانده است: ۱- انفاق ایشان به توده مردم، حتی دشمنان و غیر محبان به اهل بیت، انفاق می‌کرد (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۰۹: ۴۱۳). ۲- مردی از آل عمر بن خطاب، امام علی را شتم کرد؛ اما با ابراز محبت کاظم به او، پشیمان و جذب امام شد (همان). ۳- شهادت امام کاظم که در روایت مفصّلی، بر نقش یحیی برمکی و سعایت وی از آن حضرت و نیز نقش علی بن اسماعیل بن جعفر، برادرزاده امام و سعایت نزد یحیی برمکی نیز تصریح می‌شود. بنابر این روایت، پس از این سعایت بود که هارون، دستور داد امام به بغداد فراخوانده و زندانی شود. سپس سندی بن شاهک را بر امام مسلط کرد که سرانجام توسط وی در زندان به شهادت رسید (اربلی، ۱۳۸۱: ۲/۲۳۰).

۳-۲-۳-۸- امام رضا

از ابن عقده درباره این امام، چهار روایت برجای مانده است: ۱- فضیلت ایشان از زبان موسی بن جعفر و پیشگویی شهادت امام رضا توسط ایشان (طوسی، ۱۴۱۱: ۶۸). ۲- هجرت امام رضا از مدینه به مرو، شامل؛ مسیر هجرت، نقش فضل بن سهل و برادرش در ولایت‌عهدی امام رضا، اجبار مأمون بر قبول ولایت‌عهدی توسط امام، بیعت گرفتن برای ولایت‌عهدی و ضرب سکه و خطبه‌خوانی به نام حضرت در شهرها (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۰۹: ۴۵۴). ۳- دعای حاکم مدینه به عنوان ولی عهد و با عبارت «اللهم وأصلح ولي عهد المسلمين، علي بن موسي بن جعفر بن محمد بن علي بن الحسين بن علي» (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۰۹: ۴۵۶). ۴- پیشگویی شهادت و بنای بقعه امام رضا توسط خود ایشان (طوسی، ۱۴۰۷، ۶/۱۰۸).

۳-۲-۳-۹- امام مهدی

ابن عقده به موضوع «زندگانی حضرت مهدی»، «مهدویت» و «آخرالزمان»، علاقه نشان داده است. هر چند متأخرین، کتابی در این باره به وی نسبت نداده‌اند؛ اما بنابر گزارش آقا بزرگ تهرانی (بی‌تا)، ابن عقده کتابی به نام «الغیبة» داشته است. (۵/۹۳) نعمانی بیش از ده روایت از ابن

عقده، نقل می‌کند. در مجموع، حدود سی روایت درباره حضرت مهدی علیه السلام، مهدویت و آخرالزمان، از وی برجای مانده است. مهم‌ترین محورهای روایات او در این باره: ۱- پیش‌گویی تولد حضرت مهدی علیه السلام توسط پیامبر صلی الله علیه و آله و دیگر امامان علیهم السلام (نعمانی، بی‌تا: ۴۵). ۲- وجود دو غیبت صغری و کبری برای حضرت. ۳- شباهت امام زمان علیه السلام با چهار پیامبر؛ با حضرت یوسف علیه السلام در این که برادران با او بیعت و صحبت کردند ولی او را نشناختند، با حضرت موسی علیه السلام در این که همیشه خائف و ترسان است، با حضرت عیسی علیه السلام در این که همیشه سیاحت می‌کند و این جا و آن جا می‌رود و با حضرت محمد صلی الله علیه و آله در این که به شمشیر قیام می‌کند (همان: ۵۳۲). ۴- خصوصیات یاران امام زمان علیه السلام (بحرانی، ۱۳۷۴: ۱/۳۴۸). ۵- اخباری مربوط به آخرالزمان و علامات ظهور (نک: نعمانی، ۱۴۱۳: ۳۰؛ بحرانی، ۱۳۷۴: ۸۷/۲ و ۱/۳۵۸).

۳-۲-۴ مقاتل‌نگاری

از ابن عقده، کتابی با این موضوع به ما گزارش نشده است. اما ابوالفرج اصفهانی در مقاتل الطالبیین، از ابن عقده، ۱۲۳ روایت نقل کرده که نشانگر روایت‌نگری فراوان وی در این باره است. بیشترین روایات ابن عقده در کتاب مقاتل، از یحیی بن حسن علوی نقل شده است. بنابراین، ۸۴ روایت از مجموع ۱۲۳ روایت منقول از ابن عقده، از طریق یحیی بن حسن علوی است. یحیی نسابه کتابی با نام «أنساب آل ابي طالب» نگاشته که به ما نرسیده است. اما می‌توان از مرویات ابن عقده، به بخشی از این کتاب دست یافت.

۳-۲-۴-۱- زید بن علی و قیام او

همان‌گونه که گذشت، طوسی (بی‌تا)، کتابی با نام «من روی عن زید بن علی و مسنده» (۴۲) را از ابن عقده می‌داند که جزو آثار مفقود وی است. اما قطعاً بخشی از آن، در کتاب «تسمیه من روی عن الإمام زید بن علی من التابعین»، تألیف ابوعبدالله علوی منعکس شده که با تحقیق صالح عبدالله قربان در صنعا، توسط موسسه الإمام زید بن علی الثقافیة، به سال ۱۴۲۴ق به چاپ رسیده است. ابوعبدالله علوی (۴۴۵ق)، محدث و فقیه برجسته زیدی کوفه، از این کتاب استفاده کرده و روایات ابن عقده را در کتاب خودش آورده است.^۸

^۸. حسن انصاری قمی، در مقاله «نسخه‌ای از یک کتاب مفقود ابن عقده، محدث نامدار شیعه»، تمامی روایات ابن عقده در این کتاب را استخراج کرده است.

۳-۲-۴-۲- یحیی بن زید و قیام او

کتابی برای ابن عقده با نام «یحیی بن زید بن علی و أخباره» (طوسی، بی تا: ۴۳؛ ابن شهر آشوب، بی تا: ۱۳) نام برده می شود که دردمندانه از بین رفته است. تنها دو روایت درباره یحیی از طریق ابوالفرج اصفهانی (۱۴۰۹)، به ما رسیده که در یکی از آن دو (۱۴۵)، قیام یحیی به تفصیل بیان شده است.

۳-۲-۵- تراجم و طبقات نگاری

ابن عقده، در علم رجال، که زیر مجموعه تاریخ است، تبحر داشته و آثاری نگاشته است. ابن حجر عسقلانی (۱۴۱۵)، با عبارت «ذکره ابن عقده فی رجال الشیعة» (۱/۳۸۰) از این کتاب نام می برد. ابن عقده این کتاب را درباره راویان امام صادق [نگاشته که تعدادشان در این اثر، به چهار هزار راوی می رسیده است. وی پس از شرح حال هر راوی، حدیثی از آن راوی را نقل کرده است (حلی، ۱۴۱۷: ۲۰۳). به گفته طوسی (۱۳۸۱)، در تألیف کتاب «الرجال»، به طور کامل از کتاب ابن عقده، بهره برده است. (۱۴۲-۲/۳۴۲) وی در این باره، در مقدمه رجال خود که بر اساس طبقات سامان یافته، تصریح می کند که تمام آنچه را که از نامه‌ای، راویان امام صادق [در رجال ابن عقده بوده، ضمن ابواب کتابش آورده است و آنچه را هم که ابن عقده در کتابش نیاورده، او در کتاب خود وارد کرده است. (همان: ۱۷) بنابر تعریف طوسی (بی تا): برای اصحاب ما، کتابی با این جامعیت و در این موضوع، یافت نشد مگر کتاب‌هایی مختصر که فقط به گوشه‌هایی از موضوع اشاره کرده‌اند. اما آنچه که ابن عقده از راویان امام صادق [نوشته، در بالاترین سطح در موضوع خودش است. ابن عقده در این کتاب، هیچ اشاره‌ای به اصحاب دیگر ائمه [نکرده است (۱۷). نجاشی هم در میان مصنفات ابن عقده، از کتاب «الرجال» او نام برده و آن را کتاب راویان حدیث جعفر بن محمد [خوانده است (نجاشی، ۱۴۱۳: ۹۴). متأسفانه تاکنون، نسخه‌ای از این کتاب یافت نشده است.

نیز همان گونه که گذشت، ابن عقده کتابی با نام «تسمیه من شهد مع أمير المؤمنين [حروبه من الصحابة و التابعین» نگاشته است. بنابر گزارش ابن عساکر (۱۴۱۵)، ابن عقده اسامی اصحاب همراه امام [در جنگهای زمان خلافت خود را با سلسله سند، از زید بن علی و عبد الله بن الحسین، و جعفر بن محمد، و محمد بن عبد الله بن الحسن ذکر می کند. بنابر این گزارش، این افراد هم از پدران خود و کسانی که درک کرده‌اند و نیز دیگران، نقل می کنند. سپس به عنوان

نمونه از خالد بن زید، أبویوب انصاری بدری نام می‌برد که در جنگ‌های امام علی [ع] شرکت داشته است (۱۶/۵۳).

همچنین سید ابن طاووس، کتابی با نام «مشایخ الشیعة»، به ابن عقده نسبت داده (کلب‌رگ، اتان، ۱۳۷۱: ۴۷) که به احتمال قوی، درباره زندگینامه بزرگان شیعه است. نیز بنابر اظهار نظر طوسی (بی‌تا)، کتاب «التاریخ» وی، درباره رجال حدیثی از سنی و شیعه و اخبار آنان است. البته ایشان تصریح می‌کند که نگارش کتاب به پایان نرسیده بود (۷۳) که نشان می‌دهد، در اواخر عمر ابن عقده نگارش شده است. نجاشی (۱۴۱۳) نام آن را «کتاب التاریخ و ذکر من روی الحدیث» می‌داند (۹۴). همچنین بغدادی (۱۴۱۷)، ذیل شرح حال «محمد ابن مالک بن داود ابوبکر شعیری»، با عبارت «ذکره ابن عقده فی تاریخه الکبیر»، از این کتاب یاد می‌کند (۳/۳۰۷). بنابراین شاید این کتاب، نزد وی بوده است. با این دو قرینه، شاید بتوان اثبات کرد که موضوع این کتاب، رجال است.

۳-۲-۶- فضائل‌نگاری (فضل کوفه)

فضائل‌نگاری شهرها، از همان قرن‌های نخستین اسلامی مورد توجه عالمان دینی قرار گرفت و به ویژه شهرهای مذهبی، از اهمیت فزون‌تری برخوردار بود. فضائل مکه، مدینه و کوفه و در مقابل، فضائل شام که بیشتر توسط اهل سنت ترویج می‌شد. ابن عقده، اثری دارد با نام «فضل الکوفه» که به بیان و روایتگری احادیثی درباره فضائل زادگاهش، کوفه، از معصومان [ع] پرداخته است. این کتاب نیز، همچون دیگر کتاب‌های ابن عقده مفقود است؛ اما خوشبختانه، ۲۲ روایت از آن در کتاب «فضل الکوفه»، به نگارش ابی‌عبدالله محمد بن علی علوی حسینی، معروف به ابن شجری (۳۶۷ - ۴۴۵) آمده و از طریق این کتاب به ما رسیده است.

۳-۳- تفسیر

ابن عقده، کتابی داشته با نام «تفسیر القرآن الکریم» که نشانگر تبخّر و علم او در این دانش دارد. نجاشی، نسخه‌ای از آن را دیده و درباره آن می‌نویسد: «نسخه‌ای از تفسیر قرآن ابن عقده را مشاهده نمودم. تفسیری است خوب و کسانی که کتب او را از برایم روایت کرده‌اند، از این تفسیر نام نبرده‌اند؛ ولی در کتب حدیث و کتب اربعه امامیه و تفسیرهای شیعی از آن نقل شده است» (نجاشی، ۱۴۱۳: ۹۵، ۹۴).

همچنین ابن طاووس، نسخه‌ای از آن را در اختیار داشته و بخشی از آن را نقل کرده است (ابن طاووس، بی‌تا: ۱۲۰-۱۱۷) و در «محاسبة النفس» از آن نقل کرده و از این کتاب، بهره‌ها برده است (ابن طاووس، ۱۳۷۶: ۹۵، ۹۴). وی، فصلی از کتاب «سعود السعود» را با عنوان «فصل فیما نذکره من کتاب تفسیر القرآن عن اهل بیت رسول الله صلوات الله علیهم اجمعین»، روایة ابی العباس احمد بن محمد بن سعید المعروف بابن عقده، به معرفی تفسیر ابن عقده اختصاص داده و می‌نویسد: «و هو من مجلد واحد قالب الربع، ذکر فيه في الوجهه الثانية من القائمة الثانية من الكراس الثالث ما هذا لفظه» (ابن طاووس، بی‌تا: ۲۳۶). سپس بخشی از تفسیر ابن عقده را که ذیل آیه ﴿او کالذی مرّ علی قریة﴾ است را نقل می‌کند و نام آن پیامبر را ارمیا می‌داند. وی در فصل بعد، با نام «فیما نذکره من تفسیر ابی عباس ابن عقده ایضا من الوجهه الا وله من الكراس السادس بلفظه» (همان: ۲۳۸)، به توضیح درباره تفسیر ابن عقده ادامه می‌دهد. ابن طاووس در این فصل، خبر از نسخه جدیدی از تفسیر ابن عقده می‌دهد که غیر از اولی است و سپس، موارد اختلاف دو روایت از دو نسخه را می‌نگارد و این نشان می‌دهد که ابن طاووس، دو نسخه متفاوت از این تفسیر وزین را در دست داشته است (همان، ص ۲۴۱). شیوه ابن عقده در این تفسیر، روایی است. وی پس از ذکر آیات قرآن کریم با بهره‌گیری از روایات ائمه معصومین علیهم‌السلام، به تفسیر و شرح آنها می‌پردازد.

حسین بن حکم، تفسیری دارد که با نام «تفسیر الحبری»، توسط سید محمدرضا حسینی جلالی بازنویسی و چاپ شده است. با توجه به این که وی متوفای سال ۲۸۶ق و از مشایخ ابن عقده است، احتمال دارد این کتاب توسط ابن عقده، استفاده شده باشد. این نظریه هنگامی تقویت می‌شود که برخی روایات ابن عقده، از حسین بن حکم، نقل شده است.

ابن عقده، درباره علم فقه نیز اثری دارد که ابن شهر آشوب از آن به «التسمیة فی فقه اهل البیت بالأخبار» یاد می‌کند (ابن شهر آشوب، بی‌تا: ۱۳). درمندان از این اثر هم خبری نیست. اما بنابر گزارش‌های فقهی از ابن عقده که به دست ما رسیده، کتاب وی، همان گونه که از نامش پیداست، احادیث احکام بوده است. شیخ طوسی، از احادیث فقهی ابن عقده نیز استفاده کرده است. در روایتی در باب وضو که سندش به ابن عقده می‌رسد، ابوعمارة حارثی به امام صادق علیه السلام گفت: «سرم را با باقیمانده آب دستم، مسح کشیدم» که حضرت در جواب او فرمودند: «برای مسح سرت، آب جدیدی بگیر» که شیخ طوسی این حدیث را بنابر قرار گرفتن رجال عامه و زیدی، بر تقیّه حمل می‌کند (طوسی، ۱۴۰۷: ۱/۵۹).

نتیجه‌گیری

از مجموع آثار حدیثی ابن عقده این مطلب به دست می‌آید که اولاً او نقش بسیار مهمی در تدوین حدیث داشته است؛ ثانیاً مرویات او مورد توجه عالمان سنی و شیعه، قرار گرفته است؛ ثالثاً از میان عالمان اهل سنت، ابن عساکر و از بین دانشمندان شیعه، طوسی، بیشترین روایت را از او نقل کرده‌اند؛ رابعاً احادیث منقول از وی، در چهار حوزه «اخلاق»، «تاریخ»، «تفسیر» و «فقه»، قابل تقسیم، نقد و بررسی است؛ خامساً در مرویات تاریخی وی، حوزه سیره نبوی، ابن عقده بر جایگاه اهل بیت علیهم السلام، به خصوص امام علی علیه السلام، اهتمام مخصوصی دارد و تلاش او اثبات افضلیت امام علی علیه السلام بر دیگر صحابه پیامبر صلی الله علیه و آله است و این، از شاخصه‌های مهم تاریخ‌نویسی علوی به شمار می‌رود که ما درباره دیگر عالمان علوی همچون جعابی و ثقفی نیز، می‌توانیم آن را مشاهده کنیم. شاید همین مساله، باعث شد که بزرگان شیعه همچون صدوق، مفید و به خصوص شیخ طوسی در امالی، روایات تاریخی او را منعکس کنند. در حوزه تاریخ خلفا، تلاش او، اثبات جانشینی بلافصل امام علی علیه السلام و انتقاد از خلیفه اول درباره غصب فدک و از خلیفه سوم درباره نحوه حکومت‌داری و انتصاب حاکمان است. او در دیگر حوزه‌های تاریخ همچون مقاتل‌نگاری، مناقب‌نگاری، تراجم و طبقات‌نگاری نیز با نگارش آثاری، سعی در ارتقای جایگاه اهل بیت علیهم السلام و یاران و اصحابشان دارد.

بنابراین، و با توجه به مطالب پیش گفته و بررسی مرویات بر جای مانده از ابن عقده در ۴۳ منبع دست اول، بنابر موضوع کتاب‌ها، بیشترین آمار حدیثی، مربوط به منابع حدیثی است (جدول شماره ۱) که با توجه به احاطه خوب ابن عقده بر حدیث، حضور در حوزه بزرگ حدیثی کوفه، مسافرت سه باره به بغداد، مرکز حدیث در قرن سه و چهار، طبیعی می‌نماید و آمار درستی است. بنابر مرویات او، با توجه به موضوع روایات بر جای مانده، سهم احادیث اخلاقی ۱۴٪، تاریخی ۶۸٪، تفسیری ۱۲٪، کلامی ۲٪ و فقهی ۴٪ است که بنابر این آمار، بیشترین مرویات ابن عقده، تاریخی است و دیگر حوزه‌ها همچون اخلاق و تفسیر، با فاصله زیادی در رده بعدی قرار داد. (جدول و نمودار شماره ۲). در گام بعدی، با تفکیک مرویات تاریخی او در سه حوزه معلوم شد: سهم سیره نبوی و تاریخ اسلام ۲۱٪، رجال و تراجم ۳۵٪ و فضایل و مناقب‌نگاری ۴۴٪ می‌باشد؛ بنابراین، اثبات می‌شود که گرایش ابن عقده در حوزه تاریخ، مناقب و فضایل‌نگاری است (جدول و نمودار شماره ۳).

جدول موضوعی احادیث ابن عقده
(جدول شماره ۱)

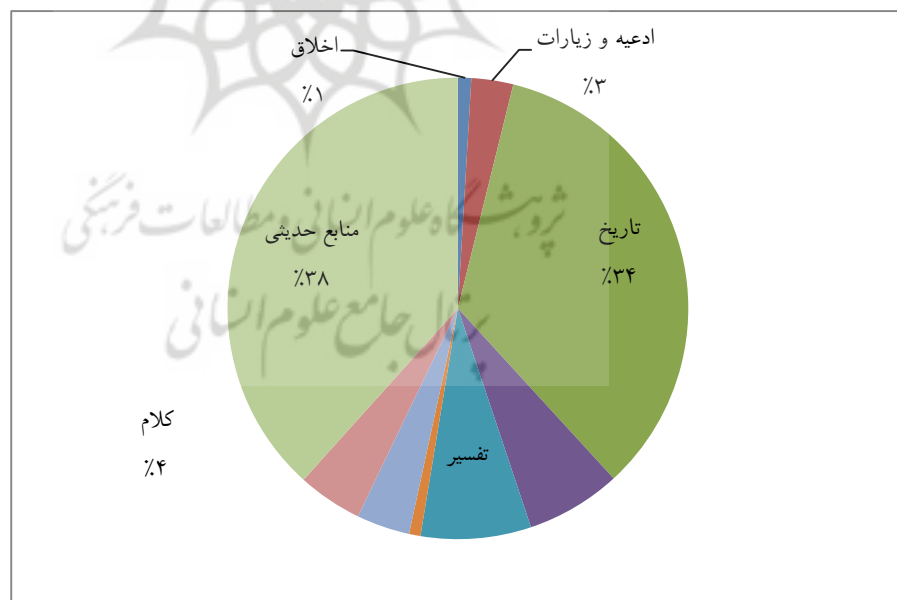
تعداد	آمار موضوعی روایات	موضوع کتاب	مؤلف	نام کتاب
۱	تاریخ: ۱	تاریخ (مناقب)	محمد بن حسن صفار (م ۲۹۰)	بصائر الدرجات
۱۲۳	تاریخ (رجال): ۱۲۳	تاریخ	ابوالفرج اصفهانی (۳۵۶)	مقاتل الطالبیین
۳۳	اخلاق: ۱۲؛ تاریخ: ۵؛ فضایل: ۱۰؛ تفسیر: ۲؛ فقه: ۱؛ کلام: ۳	منابع حدیثی	شیخ صدوق (م ۳۸۱)	امالی
۷	اخلاق: ۴؛ تاریخ (فضائل): ۳	اخلاق	شیخ صدوق (م ۳۸۱)	الخصال
۱۵	اخلاق: ۳؛ تاریخ فضایل: ۸؛ تفسیر: ۲؛ فقه: ۱؛ کلام: ۱	منابع حدیثی	شیخ صدوق (م ۳۸۱)	علل الشرایع
۲۳	اخلاق: ۳؛ تاریخ: ۱؛ تاریخ (فضایل): ۱۳؛ تفسیر: ۵؛ فقه: ۱	منابع حدیثی	شیخ صدوق (م ۳۸۱)	عیون اخبار الرضا(ع)

۱۰	اخلاق ادعيه: ۱۰	ادعيه و زيارت	شيخ صدوق (م ۳۸۱)	فضائل الاشهر الثلاثة
۱۷	اخلاق: ۴؛ تاريخ (فضائل): ۴؛ تفسير: ۴؛ فقه: ۱؛ كلام: ۴	منايع حديثي	شيخ صدوق (م ۳۸۱)	معاني الاخبار
۲	اخلاق ۱؛ كلام ۱	فقه	شيخ صدوق (م ۳۸۱)	من لا يحضره الفقيه
۲۷	اخلاق ۱۲؛ تاريخ ۳؛ تاريخ (فضائل): ۱۰؛ تفسير ۱؛ كلام ۱	منايع حديثي	شيخ مفيد (م ۴۱۳)	الامالي
۱	تاريخ: ۱	منايع حديثي	شيخ مفيد (م ۴۱۳)	الاختصاص
۱	تاريخ: ۱	تاريخ	شيخ مفيد (م ۴۱۳)	الجمل
۲	اخلاق ادعيه و زيارت: ۱؛ تاريخ (فضائل): ۱	ادعيه و زيارت	شيخ مفيد (م ۴۱۳)	كتاب المزار
۲	اخلاق ۱؛ تاريخ: ۱	منايع حديثي	يحيى بن حسن (م ۴۲۴)	تيسير المطالب
۲	اخلاق ۱؛ تفسير قرآن: ۱	منايع حديثي	ابن الشجري (م ۴۴۵)	التعازي
۱۱	تاريخ (فضائل): ۱۱	منايع حديثي	ابن الشجري (م ۴۴۵)	فضل زياره الحسين (ع)
۲۵	اخلاق ۲؛ ادعيه ۵؛ فقه: ۱۸	فقه	شيخ طوسي (م ۴۶۰)	تهذيب الاحكام
۳	تاريخ (فضائل): ۳	تاريخ (مناقب)	محمد بن احمد بن شاذان (م ۴۶۰)	مائة منقبه
۹۳	اخلاق ۲۸؛ تاريخ ۲۳؛ تاريخ (فضائل): ۳۸؛ كلام ۳؛ فقه ۱	منايع حديثي	شيخ طوسي (م ۴۶۰)	امالي
۱۶	اخلاق: ۲؛ تاريخ (رجال) ۱۲؛ تاريخ (فضائل): ۲	تاريخ	خطيب بغدادی (م ۴۶۳)	تاريخ بغداد
۶۴	اخلاق ادعيه ۶؛ تاريخ (فضائل): ۹؛ تفسير: ۴۸؛ فقه ۱	منايع حديثي	يحيى بن حسين شجري (م ۴۹۹)	الامالي الخميسية
۹	تاريخ: ۵؛ (فضائل): ۳؛ كلام: ۱	كلام	محمد بن جرير طبري (قرن ۵)	دلائل الامامة
۳۶	اخلاق ادعيه ۱؛ تاريخ: ۲؛ تاريخ (فضائل): ۳۳	تاريخ (مناقب)	طبري أملي، محمد (م ۵۵۳)	بشارة المصطفى
۲	تاريخ (فضائل): ۲	تاريخ	موفق بن احمد (م ۵۶۸)	مقتل الحسين (ع)
۹۱	اخلاق: ۲؛ تاريخ: ۷؛ (رجال): ۲۲؛ تاريخ (فضائل): ۵۸؛ فقه: ۲	تاريخ	ابن عساكر (م ۵۷۱)	تاريخ مدينة دمشق

۱	فقہ: ۱	کلام	قطب الدین راوندی (م ۵۷۳)	الخرائج و الجرائح
۵	تاریخ (فضایل): ۵	تاریخ (مناقب)	ابن شہر آشوب (م ۵۸۸)	مناقب آل ابی طالب
۱۸	(رجال): ۱۷؛ (فضایل): ۱	تاریخ	ابن جوزی (م ۵۹۷)	المنتظم
۳	اخلاق ادعیہ و زیارات: ۳	ادعیہ و زیارات	ابن مشہدی (م ۶۱۰)	المزار الكبير
۱	تاریخ: ۱	تاریخ	فخار بن معد (م ۶۳۰)	ایمان ابی طالب (ع)
۶	تاریخ ۱؛ تاریخ (رجال): ۲؛ تاریخ (فضایل): ۱؛ فقہ ۱؛ کلام ۱	جغرافیا	ابن عدیم (م ۶۶۰)	بغیة الطلب
۴	اخلاق: ادعیہ ۳؛ تاریخ: ۱	ادعیہ و زیارات	علی بن طاووس (م ۶۶۴)	الاقبال باعمال الحسنة
۲	قرآن: ۲	ادعیہ و زیارات	علی بن طاووس (م ۶۶۴)	فتح الأبواب
۱	اخلاق ادعیہ: ۱	ادعیہ و زیارات	علی بن طاووس (م ۶۶۴)	مہج الدعوات
۵	تاریخ: ۲؛ تاریخ (فضایل): ۳	تاریخ (مناقب)	علی بن طاووس (م ۶۶۴)	الیقین
۱	تاریخ ۱	کلام	علی بن عیسیٰ اربلی (م ۶۹۲)	کشف الغمة
۵	تاریخ: ۵	تاریخ	عبدالکریم بن احمد حلی (م ۶۹۳)	فرحة الغری
۵	تاریخ (فضایل): ۴؛ تفسیر ۱	کلام	حسن بن یوسف حلی (م ۷۲۶)	مختصر البصائر
۵	تاریخ (فضایل): ۵	کلام	علی بن یونس عاملی (م ۸۷۷)	الصراط المستقیم
۱۴	تفسیر: ۱۴	تفسیر	علی استر آبادی (م ۹۴۰)	تأویل الآیات الظاهرة
۴۴	اخلاق ۵؛ تاریخ: ۱۹؛ تاریخ (فضایل): ۷؛ تفسیر: ۱۱؛ کلام ۲	تفسیر	سید ہاشم بحرانی (م ۱۱۰۷)	البرہان فی تفسیر القرآن
۱۳	تاریخ: ۴؛ تاریخ (فضایل): ۹	کلام	سید ہاشم بحرانی (م ۱۱۰۷)	مدینة معاجز

کتاب‌های بازتاب دهنده روایات ابن عقده، بر اساس موضوع کتاب‌ها
(جدول و نمودار شماره ۲)

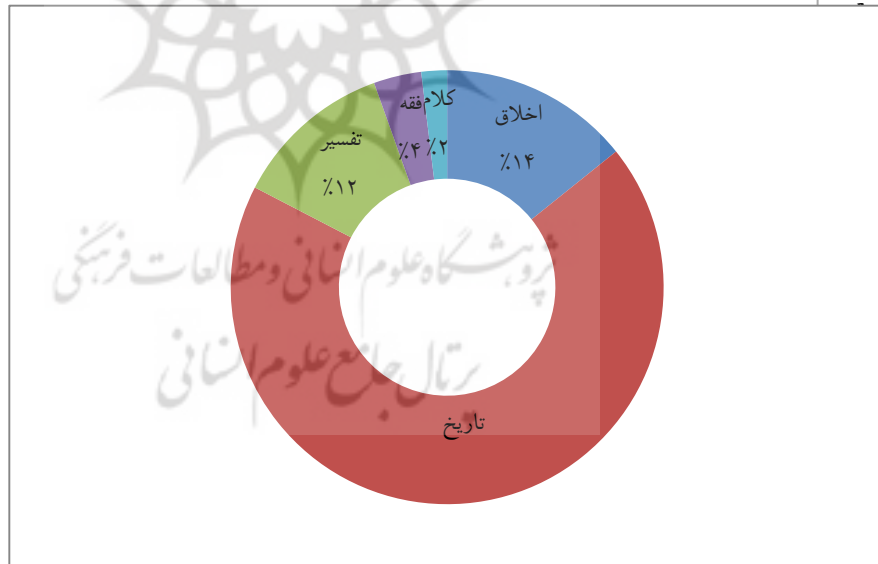
ردیف	موضوع کتاب	تعداد روایت
۱	اخلاق	۷
۲	ادعیه و زیارات	۲۲
۳	تاریخ	۲۵۷
۴	مناقب و فضایل	۵۰
۵	تفسیر	۵۸
۶	جغرافیا	۶
۷	فقه	۲۸
۸	کلام	۳۴
۹	منابع حدیثی	۲۸۷

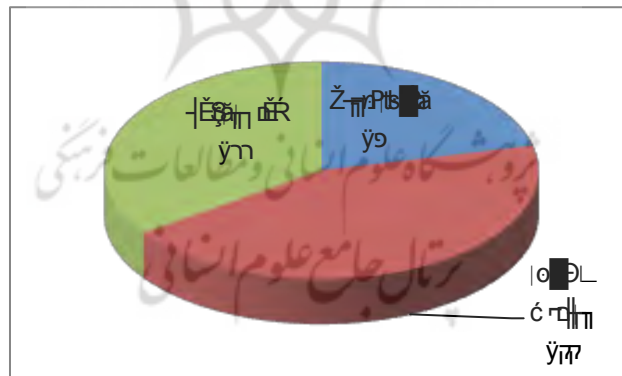
درصد موضوعات روایات ابن عقده در دانش‌های اسلامی
(جدول و نمودار شماره ۳)

ردیف	موضوع روایات	تعداد روایت
۱	اخلاق	۱۰۴
۳	تفسیر	۸۷
۲	تاریخ	۴۹۹
۴	فقه	۲۶
۵	کلام	۱۴

ترکیب کمی روایات ابن عقده در حوزه تاریخ
(جدول و نمودار شماره ۴)

ردیف	نوع گرایش	تعداد روایت
۱	تاریخ عمومی	۱۰۸
۲	فضایل و مناقب	۲۲۲
۳	رجال و تراجم	۱۷۶

کتابنامه

۱. آقا بزرگ تهراني، محمد محسن (بي تا)، الذريعة الي تصانيف الشيعة، قم: موسسه مطبوعاتي اسماعيليان؛
۲. ابن أثير، ابوالحسن علي بن محمد (بي تا)، أسد الغابة، تهران: موسسه اسماعيليان؛
۳. ابن بابويه، محمد بن علي (۱۳۹۸ق)، التوحيد، تصحيح: هاشم حسيني، قم: جامعه مدرسين حوزة علميه؛
۴. ابن بابويه، محمد بن علي (۱۳۶۲ش)، الخصال، مصحح: علي اكبر غفاري، قم: جامعه مدرسين حوزة علميه؛
۵. ابن حجر عسقلاني، احمد بن علي (۱۴۱۶ق)، لسان الميزان، بيروت: دارالكتب العلميه؛
۶. ———، (۱۴۱۵ق)، تهذيب التهذيب، تحقيق صدقي جميل عطار، بيروت: دارالفكر؛
۷. ابن شهر آشوب، محمد بن علي (الف)، (بي تا)، معالم العلماء في فهرست كتب الشيعة و اسماء المصنفين منهم قديما و حديثا، تحقيق محمد صادق بحر العلوم، بيروت: دارالأضواء؛
۸. ———، (ب)، (بي تا)، المناقب في آل ابي طالب، تصحيح: سيد هاشم رسولي محلاتي و محمد حسين آشتياني، قم: علامه؛
۹. ابن طاووس، علي بن موسي (بي تا)، سعد السعود للنفوس منضود، قم: دارالذخائر؛
۱۰. ———، (۱۴۰۰ق)، الطرايف في معرفة مذاهب الطوائف، قم: خيام؛
۱۱. ———، (۱۴۰۹ق)، فتح الأبواب بين ذوى الألباب و بين ربّ الأرباب؛ تصحيح: محمد خفاف، قم: مؤسسة آل البيت؛
۱۲. ———، (۱۳۷۶ش)، محاسبة النفس، تصحيح: شهيد ثاني و كفعمي، تهران: مرتضوى؛
۱۳. ابن عساکر، علي بن حسن (۱۴۱۵ق)، تاريخ مدينة دمشق، بيروت: دارالفكر، چاپ اول؛
۱۴. ابن ماكولا، احمد (بي تا)، إكمال الكمال، قاهرة: دارالكتب الإسلامی؛
۱۵. ابوالفرج اصفهاني (۱۴۱۵ق)، الأغاني، بيروت: داراحياء التراث الإسلامی؛
۱۶. حلّي، حسن بن علي بن داوود (۱۳۴۲ش)، الرجال، تهران: دانشگاه تهران؛
۱۷. حلّي، حسن بن يوسف (۱۴۱۷ق)، خلاصة الاقوال في معرفة الرجال، قم: موسسه نشر اسلامي؛

١٨. خطيب بغدادى، احمد بن على (١٤١٧ق)، تاريخ بغداد أو مدينة السلام، بيروت: دارالكتب العلمیّة، چاپ اول؛

١٩. _____، (١٤٣٠ق)، الكفاية في علم الرواية، بيروت: مؤسسة الرسالة؛

٢٠. ذهبى، محمد بن احمد (١٤٠٦ق)، سير أعلام النبلاء، بيروت: مؤسسة الرسالة؛

٢١. زراري، ابو غالب (١٣٩٩ش)، رسالة في آل أعين، بيروت: مؤسسة الزباني؛

٢٢. طوسي، ابو جعفر محمد بن حسن (١٤١٤ق)، الأمالي، قم: دارالثقافة؛

٢٣. _____، (١٤٠٧ق)، تهذيب الأحكام، تحقيق: حسن خراسان موسوى، تهران: دارالكتب الإسلامیّة؛

٢٤. _____، (١٣٨١ش)، رجال الطوسي، نجف: منشورات المكتبة و المطبعة الحيدريّة؛

٢٥. _____، (بي تا)، الفهرست، نجف: المكتبة المرتضوية و مطبعتها؛

٢٦. كلبرگ، اتان (١٣٧١ش)، كتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او، مترجمان: سيد علي

قرائي و رسول جعفریان، قم: كتابخانه عمومي آيت الله مرعشي نجفي ل. چاپ اول؛

٢٧. نجاشي، ابو العباس احمد بن علي (١٤١٣ق)، رجال النجاشي، قم: مؤسسة النشر الإسلامی؛

